

שמן היה לידידי

ההתיישבות העברית בבן שמן כוללת בתולדותיה יער, מושב, כפר נוער, כפר אמנים, חווה חקלאית ויישוב כפרי. הכל היה פשוט יותר אם לא היו קוראים לכולם 'בן שמן' | **תמר הירדני**

הזדמנות שנייה. כל זה קרה ב-1904, כאשר חנקין רכש בעזרת בנק אנגלו-פלשתינה (אפ"ק) שטח אדמה נאה בן כאלפיים דונם באזור תל חדיד, לא רחוק מהעיר הערבית לוד, "וַיִּקְוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים". ישראל בלקינד, המומחה מגדרה, טען כי אדמה זו תצלח דווקא לגידול זיתים, ומכאן קצרה הדרך לשם 'בן שמן'. נותר רק לבדוק מי יסכים לגדל את הזיתים האלה. הפתרון נמצא חודשים אחדים אחר כך בדמות יתומים חיוורים שהגיעו מקישינב שברוסיה, ניצולי הפרעות שהתחוללו שם נגד

נביא ישעיהו היה נדהם בוודאי לגלות כי הכרם הבלתי מוצלח בעליל שהיה לידידו בקרן בן שמן זכה להנצחה נרחבת במחוזותינו בדמות כפר הנוער בן שמן, מושב כרם בן שמן, יער בן שמן ואפילו מחלף בן שמן. הכרם הסורר הזה, שישעיהו מתאר כיצד הידיד השקיע בו "וַיַּעֲזָקְהוּ וַיִּסְקָלְהוּ וַיִּטְעֵהוּ שָׂרֵק וַיִּכֶּן מַגְדָּל פְּתוּכָה וְגַם יָקָב חָצַב בּוֹ", בגד בבעליו המסכן – "וַיִּקְוּ לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בָּאֲשִׁים" (ישעיהו ה', ב').

ענבים, זיתים, שמן או סבון?

כיוון שבמשל הלא נעים הזה אנחנו הכרם והקדוש ברוך הוא הוא בעליו המאוכזב, צפוי היה שהשם 'בן שמן' ייגנז, אך יהושע חנקין, גואל האדמות הידוע, החליט לתת לבן שמן

ה

לאן נוסעים?

בן שמן

מכלול יישובים וכפר נוער מיוחד המספרים יחד סיפור יוצא דופן בתולדות היישוב העברי

גישה מכביש 443 סמוך למחלף בן שמן

תלמידים עובדים בשדה תפוחי האדמה של כפר הנוער בן שמן, 1949
צילום: זולטן קלוגר, לע"מ

ילדה במושב בן שמן,
שנות העשרים או השלושים
מאוסף ספריית הקונגרס

ארזתם לבד?

סליחה, לאיזה בן שמן התכוונת?

יהודים. לאיש מהנערים לא הייתה הכשרה חקלאית, אך בלקינד קיבל אותם במאור פנים ואף פתח עבורם את 'קרית ספר' – בית הספר הלאומי לעבודת האדמה בבן שמן. בראש הגבעה הוקם מבנה בית הספר – חצר רבועה וסביבה חדרי מגורים ולימוד ומבנים לבעלי חיים. שאר השטח הוקדש לנטיעת זיתים, ועל חלקה בת כמאה דונם הוקם מפעל 'חדיד' – המפעל הראשון במזרח התיכון לייצור שמן זית בעזרת מכונות כבישה מודרניות. מקים המפעל, המהנדס רב הפעלים נחום וילבוש, השתלם במינסק בטכנולוגיה משוכללת המאפשרת למצות את השמן גם מפסולת הזיתים הקרויה 'גֶפֶת' לאחר הכבישה הרגילה.

- ◀ **קרן יער בן שמן** – מקום הכרם המאכזב שנטע ידידו של הנביא ישעיהו
- ◀ **יער בן שמן** – חורש ענק ומרשים למדי שניטע על הקרקעות שקנו חנקין ובנק אפ"ק ב־1904
- ◀ **מפעל שמן** – בית חרושת לשמן שהוקם ב־1906 בבן שמן ונדד לימים לחיפה
- ◀ **חוות בן שמן** – חווה חקלאית ניסיונית משובחת שהקים האגרונום יצחק וילקנסקי ב־1908
- ◀ **כפר האמנים בן שמן** – מושבה דלה שהוקמה ב־1910 למען תלמידי בצלאל ליד מפעל שמן
- ◀ **מושב בן שמן** – משק חקלאי שהוקם ב־1923 בביתו של כפר האמנים הנטוש
- ◀ **כפר הנוער בן שמן** – בית ספר חקלאי שהוקם ב־1927 ליד מושב בן שמן
- ◀ **בן שמן שיכונים** – כינויו הלא מוצלח של מושב בן שמן לאחר שנעזב ב־1948
- ◀ **כרם בן שמן** – יישוב כפרי יפהפה השוכן היום במקום 'בן שמן שיכונים'

הרהורו של בוריס שץ הוליד יוזמה היסטורית ראשונה מסוגה – הקמת כפר אמנים חקלאי בארץ ישראל על אחת הגבעות שממזרח לחוות בן שמן

לאחדים מתלמידיו המתקשים להתפרנס מעבודתם בירושלים. הרהורו הוליד יוזמה היסטורית ראשונה מסוגה – הקמת כפר אמנים חקלאי בארץ ישראל על אחת הגבעות שממזרח לחוות בן שמן. וילקנסקי ופועליו שמחו מאוד בשכנים היהודים שיעזרו להם להפגין נוכחות ולעמוד איתן מול ההתנכלויות ומעשי השוד של ערביי הכפר הסמוך חדיתה. גם קרן קיימת התלהבה מהרעיון והודיעה כי תעניק חלקה בת שני דונמים

אמנים תימנים בחווה

עם סגירת בית הספר החקלאי ב-1908 גייסה הקרן הקיימת את האגרונים הנודע יצחק וילקנסקי (וולקני) לנהל במבנה בית הספר הנטוש חווה חקלאית ניסיונית. וילקנסקי שלח את פועליו המתלמדים להציץ במושבה הטמפלרית וילהלמה הסמוכה – היום המושב בני עטרות – וללמוד מהם איך עובד משק חקלאי, איך מפעילים מחרשות מודרניות ואיך מטייבים את הקרקע בזבל אורגני בלי לעקם את האף. התלמידים הפנימו את החומר, הסתערו במרץ על העבודה המעשית, החווה זכתה להצלחה מפתיעה ושמועה יצא בכל הארץ. המשק התפתח וכלל רפת, לול ואפילו מכוורת איכותית. ההלל והשבח הביאו למקום מבקרים רבים, ובהם גם בוריס שץ, מנהלו המיתולוגי של בית הספר לאמנות 'בצלאל' בירושלים. הלה שוטט ב-1910 בין ערוגות החווה ותהה בינו לבין עצמו האם המקום הזה לא יצלח

הכבישה החמה שבה משתמשים לצורך זה מפיקה אמנם שמן משובח פחות, אבל זה עדיין עדיף מלזרוק את הגפת לפח. בתי בד יהודיים וערביים בסביבה נדהמו לגלות שיש פראייר המוכן לשלם תמורת גפת, והמפעל החל לעבוד במרץ עם הגעת המכונות מחו"ל באמצע 1906. ב-1907 רכשה קרן קיימת לישראל את אדמות בן שמן ואדמות נוספות באזור, והאופטימיות הייתה רבה. אך עד מהרה התברר שהמציאות שברירת מאוד: התגלה כי עם כל הכבוד לבלקנד, הקרקע כבן שמן תצלח לגידולים רבים אבל לא לזיתים. המבוכה הייתה גדולה, ובלקנד מיהר לעקור את שתילי הזיתים מסביב לשולחנו ולשתול צמחים אחרים, אך רוחם של הקיימנים כבר נפלה. העסק הידרדר, ובית הספר הלאומי המהולל נסגר ב-1908. במקביל גם מפעל 'חדיד' נקלע לקשיים, כאשר כמות נכבדה לכל הדעות של 260 טונות גפת הצליחה לנפק בקושי 10% של שמן ירוד למדי. וילבוש לא התייאש. הוא ניסה את כוחו בייצור סבון מהגפת ואף הקים מפעל חדש ומצליח בחיפה שענה לשם העברי הנאה 'עתיד' – בית החרושת למעשה שמן ובורית. נספר רק כי מפעל 'חדיד' המשיך לדשדש בבן שמן עוד שנים אחדות עד שחבר כליל בשרפה שפרצה בו ב-1915. וילבוש הבין את הרמז, ארו את הפקלאות והעביר את כל הציוד שנותר ל'עתיד'. העתיד אכן היה ורוד יותר, שכן המפעל הספיק בינתיים להשתכלל, לשנות את שמו ל'שמן' והוא חי ובוטט בחיפה עד עצם היום הזה, ומכאן שהשנה מלאו לו 110 שנה. מזל טוב.

אחד הבתים בכפר האמנים החקלאי שהוקם ב-1911 עבור תלמידי בצלאל. כיום בתחומי המושב כרם בן שמן
צילום: ד"ר אבישי טייכר, פיקיוויקי

כפר הנוער בנן שמן מתגאה באישים שצמחו בין ערוגותיו, ובהם הסופר יגאל מוסינזון, חברי הכנסת שולמית אלוני ומיכה חריש, הנשיא לשעבר שמעון פרס ורעייתו סוניה

עם השלמת הבנייה ב־1911 הגיעה בצהלות ובתופי פח גדולים קבוצה בת עשר משפחות של צורפים תימנים מירושלים. ההתרגשות הייתה רבה, ופועלי החווה החקלאית אף פתחו בשיתוף אתם חנות מכולת, אך עד מהרה החלו לצוץ בעיות: התגלה כי מקורות המים דלים, והאדמה הטרשית דרשה עבודת סיקול יסודית. שפגעה באצבעות הצורפים העדינות. בנוסף הסתבר כי שץ שכח שהתימנים הירושלמים הדתיים זקוקים למקווה טהרה, והתקנתו ותפעולו היקרים דלדלו את קופת בצלאל. כדי לאזן את התקציב החל בית הספר לדרוש מהמתיישבים דמי שכירות חודשיים, מה שגרם מהומה רבה וגרר תלונות הדדיות באוונזניהם של נציגי קק"ל. 'כפר האמנים בן שמן' החזיק מעמד בקושי שלוש שנים עד שהנהלת בית הספר החליטה לסגור אותו ולפנות את דייריו. הכלים והרכוש שנותרו במקום נמכרו לוילקנסקי, והדירות נמסרו לפועלים הוותיקים ולבעלי המשפחות שעבדו בחווה החקלאית.

חינם אין כסף לכל תלמיד בצלאל שיבוא לגור בנן שמן ויעסוק בחקלאות ובאמנות יהודית. שץ מצדו גייס את תורמי בית הספר לבניית עשרה בתי אבן חד קומתיים ל'כפר האמנים בן שמן'. בסופו של דבר נבנו חמישה בתיים דו משפחתיים, בית מלאכה דו קומתי יפהפה ומגדל מים.

בין המבקרים המפורסמים בכפר הנוער בן שמן הייתה גם 'האישה הראשונה' רחל ינאית בן-צבי שסיירה במקום ב־1959
צילום: פריץ כהן, לע"מ

יום חג בנן שמן. חנוכת כפר האמנים ב־1911

מודיעין שלום

איפה לאכול

פפיו

עמק דותן 49, מודיעין
כשר, חלבי, 08-9268180

מפגש ובשר – Meet & Meat

השדרה המרכזית 15, מודיעין
כשר, בשרי, 053-8096624

גריל 443

תחנת דלק סונול, צומת שילת
כשר, בשרי, 073-7020976

עוד באזור

נאות קדומים

מסע קדום אל ארץ התנ"ך
ג'שה מכביש 443 בין יער בן שמן
למבוא מודיעין
פתוח א"ה' 16:00-8:30 ו' 13:00-8:30
כניסה בתשלום, 08-9770777

פארק ענבה

פארק טבע עירוני
כניסה משדרות החשמלאים, מודיעין
פתוח 24 שעות ביממה, כניסה חינם

המגדל הלבן ברמלה

רחוב דני מס, רמלה
פתוח א"ה' 16:00-8:00 ו' 14:00-8:00
כניסה בתשלום, 08-9216873

דרך ארוכה

מכאן המצב רק הלך והידרדר. ב-1913 השמידה מגפת דבר מחצית מהרפת; ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה שפגעה קשות בתפקוד החווה; ב-1915, בעיצומה של המלחמה, פשטו נחילי ארבה על שדות בן שמן ואכלו לתאבון 3,000 עצי פרי; ובשלהי 1917 התחוללו באזור קרבות עזים בין התורכים לבריטים, ופגזי הארטילריה החריבו את הבתים והפכו את גידולי השדה לקונפטי. הפועלים המבוהלים ברחו מהחווה, ועם תום המלחמה הייתה בן שמן צל חיוור ועצוב של ימי פארה. אבל עם הנצח לא מפחד מדרך ארוכה, ועם שוך הקרבות חזרו הפועלים ושיקמו את החווה החקלאית. פועלים חדשים הצטרפו, המשק שגשג, וב-1923 הוחלט להפוך את בתי כפר האמנים לשעבר ואת מעט הבתים שנוספו מאוחר יותר למושב של ממש. המושב זכה לשם הנדיר 'בן שמן'. בית המלאכה הוותיק הפך לבית ספר, ובתי התימנים אוכלסו באשכנזים למשעי.

ארבע שנים אחר כך החליטו חברי המושב להפוך את מבנה החווה השכן לכפר נוער חקלאי עבור ילדים עולים, ולהחזיר את עטרת 'קרית ספר' של בלקינד המנוח ליושנה. אחרי מחשבה עמוקה והתייעצות נרחבת הוחלט כי כפר הנוער יישא את השם המפתיע והבלתי צפוי 'בן שמן'.

הכפר מילא היטב את ייעודו ואף קלט בימי מלחמת העולם השנייה מספר לא מבוטל של ילדים פליטים מאירופה. המוסד קיים עד היום ומתגאה בשורת אישים לא מבוטלת שצמחה בין ערוגותיו, ובהם הסופרים יגאל מוסינזון

ומשה בן שאול, חברי הכנסת שולמית אלוני ומיכה חריש, ואפילו הנשיא לשעבר שמעון פרס שהכיר בכפר הנוער את רעייתו סוניה.

סיפורנו גולש עתה לימי המאורעות הקשים שבהם היה בן שמן – המושב וכפר הנוער – נתון תחת התקפה עזה מצד היישובים הערביים שסביבו.

המצב הגיע לתחתית החבית בעקבות החלטת האו"ם על תכנית החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947, לאחר שהתברר כי בן שמן ייכלל בשטח המדינה הערבית העתידה לקום. מצור הוטל על המקום, וכפר הנוער על מוריו ותלמידיו פונה באופן מיידי. אמנם הוחלט שלא לוותר בשום אופן על הנקודה, אך ההגעה אליה הייתה בשיירות בלבד. אחת השיירות, שנודעה לדיראון עולם בשם 'שיירת בן שמן', הותקפה כשבועיים לאחר החלטת החלוקה ו-13 מאנשיה נרצחו. בעקבות האירוע הסכימו הבריטים בטובם ללוות את השיירות, אך לאחר עזיבתם את הארץ התקיים הקשר עם בן שמן באמצעות מטוסים בלבד, ואלה הותקפו בלי הרף מן הקרקע. רק בתמוז תש"ח (1948) נכבשו לוד וסביבתה ב'מבצע דני', המכשולים סולקו ובן שמן הפך לחלק בלתי נפרד משטח מדינת ישראל.

לחברי המשק לקח זמן להתאושש מהאירועים הקשים. ב-1952 הם הקימו מחדש את מושב בן שמן מדרום מערב למקום המקורי, וקראו למתחם המושב הישן בשם מלא המעוף 'בן שמן שיכונים'. לימים הפך המקום ליישוב כפרי נפרד בעל השם המסעיר 'כרם בן שמן' – ולנו לא נותר אלא לקוות שהנביא ישעיהו וידידו המתוסכל מביטים בכל זה מלמעלה והם מרוצים. ם